

Сергій ЯЦЕНКО

ЩО ЇЛИ І ПИЛИ ПОЛІЩУКИ В XVI – XVII СТОЛІТТЯХ?

Вивчення історії словникового складу мови – одне з актуальних завдань сучасного мовознавства. Успішна реалізація його можлива за умови дослідження всіх шарів лексики. Різномісна характеристика лексико-семантичної системи мови здійснюється шляхом вивчення її складових частин в їх історичному розвитку. Такі дослідження мають важливе значення і для з'ясування низки загальних питань історичної лексикології та історії української літературної мови в цілому.

У передмові до „Євсевієвого Євангелія” В.В. Німчук висловлює стурбованість, що „на жаль, нині мало лінгвістів працюють над першоджерелами з історії мови, надто – над текстами найдавнішими. У наукових і популярних публікаціях час від часу зустрічаємо далекосяжні теоретичні висновки, що стосуються історії мови на основі голих зіставлень фактів із генетично споріднених мов та їх сучасних діалектів”¹.

Словниковий склад або його окремі фрагменти на певних хронологічних відрізках історії української мови представлено у монографіях М.Л. Худаша (лексика ділових документів к. XVI – поч. XVII ст.)², М.А. Жовтобрюха (мова періодики XIX – поч. XX ст.)³, О.Г. Муромцевої (лексичний склад літературної мови другої пол. XIX – поч. XX ст.)⁴, Л.М. Полюги (українська абстрактна лексика XIV – першої пол. XVII ст.)⁵, В.В. Німчука (давноруська спадщина в лексиці української мови)⁶, колективних монографій Інституту суспільних наук АН України (назви приміщень, одягу, тварин, часових понять XVI – XVIII ст., слова на позначення населення за соціальним складом, суспільно-економічним становищем, майново-правовими

¹ Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. / Відпов. редактор В.В.Німчук. – К.: КСУ, 2001. – С. 4.

² Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – поч. XVII ст. (На матеріалі Львів. Ставропіг. братства). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.

³ Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (к. XIX – поч. XX ст.) – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.

⁴ Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій пол. XIX – поч. XX ст. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 151 с.

⁵ Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої пол. XVII ст. – К.: Наук. думка, 1991. – 240 с.

⁶ Німчук В.В. Давноруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1982. – 412 с.

відносинами XIV – XVIII ст.)⁷ та в інших працях.

Тематична група лексики на позначення назв їжі, продуктів харчування та напоїв тісно пов'язана з матеріальною культурою народу, що дає можливість визначити її як категорію історичну, досліджувати як у діахронічному, так і в синхронічному планах. Вона є одним із найдавніших шарів слов'янської лексики, який сягає праслов'янського, а то й праїндоевропейського періоду. Це дозволяє дослідити закономірності становлення і розвитку цієї мікросистеми на фоні інших систем української мови. Ця тематична група лексики була предметом дисертаційних досліджень В.І. Невоїт (назви страв і продуктів харчування в давньоруській мові)⁸, З.Г. Козиревої (історія назв продуктів харчування та їжі в українській мові)⁹, О.А. Крижко (розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – початку XVIII століття (назви їжі, напоїв, продуктів харчування)¹⁰. Надруковано низку статей: З.Г. Козиревої, у якій досліджено лексику на позначення продуктів харчування з зерна на матеріалі давньоруських пам'яток¹¹; Л.Ф. Артюх представляє етнографічну розвідку про весільне печиво українців та росіян¹²; В.К. Борисенко акцентує увагу на формах побутовування весільного короваю¹³ та інші.

Науковцями кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка протягом останніх років опубліковано низку текстів з актових книг Житомирського гродського уряду за 1590, 1611 та 1635 роки¹⁴.

Відповіддю на питання, винесене в заголовок статті, якраз і має стати аналіз текстів відзначених вище видань. Стиль написання

⁷ Питання історії української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – 196 с.

⁸ Невоїт В.І. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1986. – 23 с.

⁹ Козирева З.Г. История названий продуктов питания и пищи в украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1984. – 25 с.

¹⁰ Крижко О.А. Развитие семантики бытовой лексики украинских летописей конца XVII – начала XVIII столетия (названия пищи, напитков, продуктов питания) / Автореф. ... канд. филол. наук. – К., 1997. – 17 с.

¹¹ Козирева З.Г. Лексика на позначення продуктів харчування з зерна (на матеріалі давньоруських пам'яток) // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 65 – 70.

¹² Артюх Л. Весільне печиво українців та росіян // Народна творчість та етнографія (Далі: НТЕ). – 1979. – № 5. – С. 80 – 85.

¹³ Борисенко В.К. Форми побутовування весільного короваю // НТЕ. – 1981. – № 5. – С. 37 – 45.

¹⁴ Актова книга Житомирського Гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 390 с. (Далі: ЖК 1611); Акти Житомирського гродського уряду: 1590. 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 250 с.; (Далі: ЖК 1590. 1635)

досліджуваних текстів не дає змоги в широкому аспекті розкрити це питання. Однак деякі узагальнення можна зробити.

Назви їжі, продуктів харчування та напоїв у текстах виступають в основному у зв'язку з тим, що скарги, записуючи скаргу, докладно перелічували все, що в них було забрано грабіжниками. Зокрема, в досліджуваних пам'ятках відзначено 66 лексем на позначення їжі, напоїв та продуктів харчування. Їх систематизація та узагальнення дають змогу зробити певні висновки про те, які продукти та напої вживали поліщуки в XVI – XVII століттях.

Найбільше лексем зафіксовано на позначення зернових культур: **жито, овес, пшениця, пшоно, ячмінь, гречка, горох, просо**. З них найуживанішою культурою було жито, яке зафіксовано в текстах 28 разів: *жита колодь пѣтнадѣцать* (1590, 54). За ним ідуть овес (25 разів) *овѣса мирокъ чотыри* (1635, 159), *овѣса* (1611, 281), пшениця (22 рази) *пшеницы пяти мѣрок* (1611, 322), пшоно (*пшона мѣрку* (1590, 51), гречка (8 разів) *грѣки коп. дваца^м* (1590, 67), ячмінь (7 разів) *ѣмѣню* (1590, 73), горох (6 разів) *гороху .ома^{ку}* (1635, 160) просо (3 рази) *проса* (1590, 51).

У загальному значенні виступають лексеми **збожя збожя** *ро(з)машто(з)[о]* (1611, 281), *збо(ж)я овимого и яриноного* (1611, 61), *збо^жя вишлякиѣ* (1635, 126), **пашня** *пашни молочоноѣ колодь сорокъ* (1590, 54), **хліб** *за неурожаемъ хлиба* (1635, 126) на позначення зерна. Лексема **яриця** вживається із значенням ярої пшениці (пшениця, яка засівається весною).

Відповідно до тих зернових культур, які вирощували на Поліссі, фіксуємо такі різновиди борошна: *мука пшеничная* (4 рази) *муки пшени^чноѣ ома^{ку}*. (1635, 160), *мука житня* (2 рази) *муки жит^ное ми^р чотыри* (1635, 160), *мука* (1635, 160), *борошно* (1635, 160), *пашни молочоноѣ* (1590, 54), *выме^ки з млына* (1590, 48).

Як зазначалося вище, найуживанішою зерновою культурою на Поліссі в XVI – XVII ст. було **жито**. Однак борошно частіше вживається пшеничне. Це свідчить про те, що багаті люди, оскільки грабували переважно саме їх, і лексеми на позначення продуктів харчування ми „черпали з їхніх засіків та полів”, вживали білий пшеничний хліб, прості люди – житній, а дехто взагалі, можливо, використовував для випікання хліба вимелки з млина.

Значна кількість лексем на позначення домашніх тварин та птиці дає підстави стверджувати, що досить широко вживалися м'ясо-молочні продукти. Найбільше поліщуки в той період вирощували **гусей, уток, кур, баранов, овец, вепров, яловиц**: *кур ши^ть*, *овѣцу*

одну, гусе^д дви, барановъ два, вепъра ко^рмъного (1611, 60), **волов**, яких тримали окремо для м'яса і для роботи *бы^ола з волю ко^рмныє и плуговыє зъ желизы и снастя^м плуговыми* (1590, 48). Відповідно в коморах вдосталь було **сала, м'яса, масла, сиру, яєць, солонини, лою, бринзи** (до речі, лексема бриндъза у словниці української мови XIV – XVII ст. не зафіксована, що дозволяє стверджувати, що саме в досліджуваній пам'ятці маємо першу фіксацію цього слова): *полте^д слонины два, ма^лла ко^рняцъ, сыра, брынъды* (1590, 61), *мяса в полте^х* (1590, 48), *лою полкаменя* (1611, 84), *сал две* (1590, 50).

Однак у текстах найбільш ужито лексем на позначення масла (17 разів), сиру (12), сала (6), м'яса (4). У всіх випадках іменник **сало** в непрямих відмінках вживається тільки у формі множини (*салъ петънадъцать*) (1590, 54).

Фіксуємо в актах і *заєчину*. Це дає підстави робити припущення, що поліщуки для урізноманітнення їжі та створення продуктових запасів досить активно займалися полюванням. Л.Ф. Артюх наголошує: „Щодо мисливства, то воно було мало поширеним у селянському середовищі через дорожнечу вогнепальної зброї. Дикого звіра і птицю добували здебільшого у Карпатах і на Поліссі за допомогою пасток та сіток. Звичайними об'єктами полювання були птиці – дрохви, куріпки, тетереви, качки, лебеді, гуси, а із звірини – зайці, дикі кози, зрідка вепри”¹⁵.

Із допоміжних занять найпоширенішим було рибальство, чому сприяла мережа річок, велика кількість озер і ставків. У коморах цілими бочками зберігалася **риба**: *ры(б) солоны(х) десяти бочек* (1611, 301), *рыбъ солоныхъ и вялыхъ* (1611, 92), *осетро(в)* (1611, 182), *селѣци* (1611, 281), *рыбы визины* (1611, 34), *щука великая* (1611, 84).

Усього один раз фіксується лексема на позначення грибів (у загальному значенні) (*грибы*) (1611, 281).

Із овочів відзначаємо: цибулю, моркву, тикву, репу, перець, пастернак, свекла (*репи, цибули, морквы, перѣци, ты* (мабуть, у значенні *тыква*) (1611, 281); *А по агородо^м все^д овоцовой^м садили: капу^тты, цыбули, репы, па^ттѣнака, свѣли*) (1590, 74).

Продуктувався на полях також льон, конопля, мак.

Досить активно займалися поліщуки бортництвом, розводили пасіки. Бджоли були не лише у вуликах, а й „у *дерѣвѣ бо^тны*” (1635,

¹⁵ Культура і побут населення України: Навч. посібн. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
162

110). Зокрема, мед в Актових книгах фіксуємо в таких різновидах: *мед сыченый* (1590, 48), *мед прясный* (1590, 48), *мед сотовый* (1590, 73), *медъ* (1635, 160).

Серед напоїв зафіксовано лексеми горілка (*горилъки ква^ртъ дви*) (1635, 160), пиво (*пива бо^чками*) (1635, 126), вино (з винами) (1611, 140), напій медовий і горілчаний (*напою медово(з)[о] и горѣ(л)чаного*) (1590, 48). Причому хмільних напоїв у кожній коморі було досить багато, бо зберігалися вони в „котла^х пивних и горил^чаных” (1590, 50), а „меды персные в кадях” (1590, 50). У вільний час поліщуки мали можливість відвідати „... корчомъ медовы^х горѣ^чаных и пи^вны^х” (1590, 49).

Отже, зважаючи на насиченість та різноманітність лексем на позначення продуктів харчування та напоїв, можна припустити, що заможні поліщуки у XVI – XVII століттях харчувалися досить ефективно та калорійно, а їжа, відповідно, була смачною і калорійною.